

De grenzen van de arbeidersklasse: een theoretische kritiek op enkele recente marxistische theorieën*

Frans Kerstholt**

1. Inleiding

De belangrijkste problemen, waarmee de hedendaagse marxistische klassentheorie worstelt, zijn als zodanig bepaald niet nieuw te noemen. Reeds Geiger¹ heeft in verschillende publikaties gewezen op twee klassenstructurele verschijnselen, die zich hebben voorgedaan in strijd met orthodox-marxistische voorspellingen. Enerzijds was het voortbestaan van de oude middenstand niet verwacht, terwijl anderzijds de opkomst van de nieuwe middenklasse niet voorspeld was. Beide verschijnselen hadden ook belangrijke niet voorziene politieke consequenties. Neo-marxistische klassentheorieën kunnen het best begrepen worden als pogingen om de beide genoemde problemen tot een oplossing te brengen. De klassenstructuur van de hoogontwikkelde kapitalistische samenlevingen wordt opnieuw doordacht, waarbij men uitdrukkelijk ook rekening probeert te houden met politieke verhoudingen.

In alle theorieën wordt het bestaan van de arbeidersklasse en van de bourgeoisie als uitgangspunt genomen, hoewel de definities aanzienlijk variëren. Vooral de bovengrens van de arbeidersklasse en de ondergrens van de klasse van kapitalisten worden nogal uiteenlopend getrokken. Deze grenzen hoeven bovendien niet met elkaar samen te vallen. Indien zij niet samenvallen, rijst de vraag naar de klassepositie van de groepen, die zich tussen de kapitalisten en de arbeiders bevinden. Het conceptuele apparaat van het marxisme laat voor dat geval twee theoretische oplossingen toe. Men kan deze groepen

* Voor zijn bijzonder stimulerende reacties op het dictaat, dat de basis vormde voor dit artikel, ben ik Wout Ultee zeer erkentelijk.

** De auteur is werkzaam bij de subfaculteit voor Sociaal-Culturele Wetenschappen van de Katholieke Hogeschool te Tilburg. Hij is lid van de Vakgroep Algemene Sociologie.

het predicaat (midden)klasse toekennen. Men kan hen ook opvatten als 'lagen', die zich dan buiten de klassen bevinden.² In navolging van Poulantzas wordt het geschetste probleem vaak als het afgrenzingsprobleem ('boundary problem') aangeduid. Dit wordt ook wel omschreven als het probleem van de 'location of the politically relevant line of cleavage under conditions of monopoly capitalism'.³ De uiteindelijke enige belangrijke politieke scheidslijn betreft de optie voor kapitalisme of de optie voor socialisme.

Uit het palet van hedendaagse marxistische theorieën blijkt overigens dat de politiek-relevante scheidslijnen niet per se hoeven samen te vallen met klassengrenzen. Zo is er zelfs een marxistische theorie, waarin delen van de kapitalistische klasse een plaats aan de progressieve kant van de beslissende scheidslijn toegedacht wordt (zie 3.2).

Hieronder zal ik de belangrijkste marxistische oplossingen van het afgrenzingsprobleem bespreken. Daarbij zal ik met name op het punt van toetsbaarheid een aantal kritische kanttekeningen plaatsen. In mijn overzicht zal ik mij laten leiden door de indeling die door Frank Parkin is gebruikt.⁴ Parkin onderscheidt de neo-marxistische theorieën in drie brede categorieën. Hij hanteert als indelingscriterium 'the degree of inclusiveness by which the proletariat is defined in relation to other classes'.⁵ In de eerste plaats kan volgens hem van *minimale definities* worden gesproken. De voorstanders daarvan passen ter bepaling van de proletarische positie extreem rigoreuze en restrictieve criteria toe. Daartegenover staan *maximale* definities, waarin nogal ruime en algemene criteria gebruikt worden. Daartussen kunnen tenslotte nog *intermediaire posities* ingenomen worden.

2. De minimale definitie: Nicos Poulantzas

2.1. De theorie

De bekendste voorstander van een minimale definitie van de arbeidersklasse is Nicos Poulantzas.⁶ Bij hem vallen bovendien de bovengrens van de arbeidersklasse en de beslissende politieke scheidslijn samen. Dit laatste is overigens een rechtstreeks gevolg van de procedure, die bij de afbakening van de arbeidersklasse gevolgd wordt.

Bij Poulantzas bestaat de arbeidersklasse uit alle loonafhankelijken, tenzij zij onproductieve of hoofdarbeid verrichten. Hij hanteert het onderscheid tussen productieve en onproductieve arbeid en het onderscheid tussen hoofdarbeid en handarbeid als beperkende criteria. Productieve arbeid is arbeid die meerwaarde oplevert. Onproductieve arbeid doet dit niet.

Meerwaarde produceren is hetzelfde als uitgebuit worden. Produktieve arbeid verrichten, is daarom eveneens hetzelfde als uitgebuit worden. Poulantzas rekent niet-produktieve arbeiders (commerciële loonarbeiders, werkenden in de publieke sector e.d.) niet tot de arbeidersklasse, omdat hij deze wil beperken tot degenen die uitgebuit worden.

Toepassing van uitsluitend het eerste beperkende criterium zou betekenen dat velen, wier activiteiten onontbeerlijk zijn voor het productieproces, tot de arbeidersklasse gerekend worden. Daarbij valt te denken aan allerlei soorten van leidinggevend, voorts aan gekwalificeerde technici en planners. Vanuit de marxistische optiek kan hun arbeid als produktief beschouwd worden. Deze groepen worden echter met behulp van het tweede criterium buiten de arbeidersklasse geplaatst. Poulantzas grijpt daarvoor terug op de oude marxistische theorie, die geestelijke arbeid het privilege van de bezittende en uitbuitende klasse noemt. In deze theorie is geestelijke arbeid de uitdrukking van en de rechtvaardiging voor uitbuiting en onderdrukking. In deze visie wordt het lot van uitbuiting en onderdrukking gedragen door hen die materiële arbeid verrichten. Poulantzas beschouwt op grond van dergelijke overwegingen alle hoofdarbeiders als dienaren ten behoeve van uitbuiting en onderdrukking. Hij bestempelt dit tweede beperkende criterium als politiek-ideologisch.⁷

De aldus gedefinieerde arbeidersklasse is bepaald niet omvangrijk. Erik Olin Wright heeft de criteria van Poulantzas toegepast. De omvang van de Amerikaanse arbeidersklasse bleek $\pm 19,7\%$ van de economische actieve bevolking.⁸ Voor Frankrijk lijkt Poulantzas' arbeidersklasse heel aardig samen te vallen met de traditionele aanhang van de communistische partij.

Behalve de arbeidersklasse onderscheidt Poulantzas twee andere klassen, respectievelijk de bourgeoisie en de kleine burgerij. De bourgeoisie bestaat uit degenen, die de produktiemiddelen bezitten of beheren. Hij rekent dus topmanagers tot de bourgeoisie. De kleine burgerij bestaat uit twee fracties, de traditionele kleine burgerij en de nieuwe kleine burgerij. Deze beide categorieën staan in de literatuur ook wel bekend als oude middenstand en nieuwe middenklasse. De categorieën waarmee het orthodoxe marxisme zulke grote problemen had, zijn dus in één klasse ondergebracht. De nieuwe kleine burgerij bestaat met uitzondering van de managers uit de loonafhankelijken, die op basis van de besproken restrictieve criteria niet tot de arbeidersklasse gerekend worden. Zij bestaat uit hoofdarbeiders en onproduktieve arbeiders.

De kleine burgerij bestaat dus bij Poulantzas uit dragers van een 'verouderde', maar hardnekkig voortbestaande produktiewijze en uit dragers van de kapitalistische produktiewijze in haar hoogst ontwikkelde vorm. Het

samengaan van deze twee fracties in één klasse is niet beredeneerbaar op grond van economische criteria. Poulantzas voert dan ook politieke en ideologische criteria aan voor hun plaatsing in één klasse. Volgens hem vertonen de beide fracties belangrijke politieke en ideologische overeenkomsten (reformisme, individuele mobiliteitsoriëntatie, visie op de staat als neutrale behartiger van het algemeen belang e.d.). Poulantzas beschouwt de kleine burgerij als een niet-fundamentele klasse. Slechts fundamentele klassen (bourgeoisie en arbeidersklasse) kunnen een eigen autonome politiek en ideologie op lange termijn ontwikkelen met als inzet het voortbestaan of de omverwerping van de bestaande kapitalistische produktiewijze. De kleine burgerij (of delen daarvan) kan verzet slechts uiten in revoltes en ongestructureerde bewegingen of zich aansluiten bij de strijd van één der hoofdklassen.

2.2. Kritiek

De klassentheorie van Poulantzas maakt een zeer opportunistische indruk en schiet bovendien op het punt van toetsbaarheid zeer ernstig tekort. Marxisten pretenderen over het algemeen klassen af te leiden uit belangrijke kenmerken van produktieverhoudingen. Vanuit dat gezichtspunt valt niet in te zien dat hoofdarbeiders, die in marxistische zin produktief zijn, buiten de arbeidersklasse geplaatst worden. Is dit gebeurd omdat zij niet vaak genoeg tot de traditionele aanhang van de PCF behoren?

Het gebruik van het criterium produktieve tegenover onproduktieve arbeid bij de afbakening van de arbeidersklasse heeft rechtstreeks gevolgen voor de toetsbaarheid van de theorie. Het onderscheid is gebaseerd op het marxistische (meer)waardebegrip, dat mijns inziens een metafysisch, dat wil zeggen niet-informatief begrip is. De bewering dat produktieve arbeid meerwaarde schept, is niet meer dan een definitie: produktieve arbeid schept meerwaarde en meerwaarde is hetgeen door produktieve arbeid tot stand gekomen is.⁹ Dit betekent dat de begrippen produktieve arbeid en dus ook onproduktieve arbeid uitsluitend op willekeurige wijze geoperationaliseerd kunnen worden. Om een paar voorbeelden te geven. De hierna volgende activiteiten kunnen alle op telkens plausibele gronden het predicaat produktieve arbeid of onproduktieve arbeid krijgen: leidinggevende arbeid, hoofdarbeid en (aspecten van) ondernemersactiviteiten. Theorieën, die qua empirische referentie dergelijke rekbare begrippen bevatten, zijn ontoetsbaar. Het probleem van de geldige operationalisering is immers principieel onoplosbaar. Wel bieden dergelijke theorieën alle ruimte aan opportunistische en kritiekimmune invullingen.¹⁰

Uiterst aanvechtbaar is tenslotte de redenering die tot de conclusie leidt

dat de oude middenstand en de nieuwe middenklasse delen van één klasse zijn. Poulantzas beschouwt de vermeende politiek en ideologische overeenkomsten tussen beide middengroepen als effecten van hun 'dus' ook overeenkomstige klassenplaats. Dit is uiteraard een toepassing van de klassiek-marxistische hypothese over het zijn dat het bewustzijn bepaalt. Bij correcte toetsing en toepassing van hypothesen is het echter gebruikelijk dat zowel oorzaken als gevolgen – en dan nog onafhankelijk van elkaar – worden omschreven en geoperationaliseerd. Vervolgens wordt dan bekeken of toetsing of plausibele toepassing mogelijk is. Poulantzas gaat niet op die wijze te werk. Hij selecteert bij een verondersteld gevolg een veronderstelde en door hem ex post geconstrueerde oorzaak. Een aardig voorbeeld van dogmatisch opportunisme.

3. De maximale definitie

3.1. *Het volk als het maximale proletariaat*

De vertegenwoordigers van de maximale klassendefinitie trekken de politiek-relevante scheidslijn in de buurt van de top van het systeem van klassenongelijkheid. In de meeste versies lijken de ondergrens van de bourgeoisie en de bovengrens van het proletariaat samen te vallen. Doorgaans worden alle loonafhankelijken tot het weliswaar intern gedifferentieerde proletariaat gerekend. Soms met uitzondering van de topmanagers of groepen met functies, die specifiek zijn voor het kapitalisme. Zulke groepen – waaronder renteniers, speculanten, makelaars, landeigenaren, e.d. – worden bourgeois genoemd omdat zij geacht worden belang te hebben bij het voortbestaan van het kapitalisme.¹¹

De politieke consequentie van deze theorie is, dat revolutionaire marxistische partijen zich niet langer uitsluitend op het traditionele proletariaat dienen te richten. Ook hoger- en hoogopgeleide werknemers kunnen politiek en ideologisch voor de zaak van het revolutionaire socialisme gewonnen worden. Zij moeten ook subjectief van hun objectieve belang overtuigd raken. Deze oriëntatie van marxistische partijen en andere groepen dan het traditionele proletariaat wordt wel geduid als de overgang van klassепartij naar volkspartij.¹²

3.2. Het volk als de coalitie van proletariaat, tussenlagen en zelfs lagen van de bourgeoisie tegen de monopoliebourgeoisie

Een curieuze theorie, waarin de beslissende scheidslijn eveneens en nu zelfs zeer dicht bij de top van het systeem van klassenongelijkheid wordt gelegd, is de theorie van het staatsmonopolistische kapitalisme. Deze theorie is (was) de officiële theorie van de Europese communistische partijen, die goede betrekkingen met Moskou onderhouden (onderhielden). In deze theorie wordt de beslissende scheidslijn binnen de bourgeoisie gelegd. Het eigenlijke proletariaat wordt in deze theorie overigens niet al te omvangrijk geacht.¹³ Type-rend is verder dat men het concept hanteert van lagen, die zich buiten de klassen (bourgeoisie en proletariaat) bevinden.

Het proletariaat bestaat volgens de theoretici van de Franse communistische partij uitsluitend uit produktieve arbeiders (producenten van meerwaarde). In de Duitse communistische partij wordt over de samenstelling van het proletariaat iets anders geoordeeld. Het proletariaat bestaat hier uit alle loonafhankelijken, die niet over bijzondere kwalificaties beschikken en evenmin leidinggevende arbeid verrichten.¹⁴

Tussen het proletariaat en de bourgeoisie bevinden zich middenlagen, die heel uitdrukkelijk tot geen van beide klassen gerekend worden.¹⁵ De Franse communisten onderscheiden als zodanig 'les couches intermédiaires salariées' en 'les couches moyennes'. De loonafhankelijke middenlagen bestaan uit onproduktieve arbeiders, terwijl met het begrip 'les couches moyennes' bedoeld wordt op wat bij Poulantzas traditionele kleine burgerij heet. De loonafhankelijke middenlagen worden door de Duitse communisten iets anders omschreven; bij hen bestaan zij uit loonafhankelijken, die over specifieke kwalificaties beschikken of leidinggevende arbeid verrichten. Ook gebruiken de Duitse communisten andere termen voor de traditionele kleine burgerij, die zij met hun Franse geestverwanten opvatten als een laag buiten de klassen.

Over de bourgeoisie zijn de Franse en Duitse communisten het volledig eens. Deze klasse bestaat uit de bezitters van produktiemiddelen, die over zoveel kapitaal beschikken dat zij het in de eerste plaats voor accumulatie kunnen gebruiken. Het beschikbare kapitaal dient dus niet in de eerste plaats om in het levensonderhoud van de bezitters de voorzien. Men onderscheidt binnen de bourgeoisie drie lagen, de kleine bourgeoisie, de middelgrote bourgeoisie en de grote bourgeoisie.

De kleine bourgeoisie is niet te onderscheiden van 'les couches moyennes'. Zij accumuleert ook niet en voldoet dus in feite niet aan de hierboven gegeven definitie.¹⁶

De middelgrote bourgeoisie is een echte kapitalistische bourgeoisie. Zij accumuleert kapitaal en buit arbeidskracht uit die zij permanent in dienst heeft. Het aantal arbeiders bedraagt minimaal twee tot vijf, maar kan in sommige industriële bedrijven oplopen tot vijfhonderd.¹⁷

De grote bourgeoisie bestaat uit de eigenaars en managers van de belangrijkste industriële en financiële ondernemingen (banken en verzekeringsmaatschappijen). De leiders van de grote monopolistische ondernemingen vormen de kern van de grote bourgeoisie. Zij worden aangeduid als de 'monopolie-bourgeoisie'. De 'financiersoligarchie' is het belangrijkste en machtigste deel van de monopolie-bourgeoisie. Zij beheerst het 'financierskapitaal' en neemt daardoor in het monopolie-kapitalisme de belangrijkste strategische positie in. Kleinere kapitalen zijn afhankelijk van het financierskapitaal en worden er zelfs regelmatig door 'opgeslokt'.

Zij die op het hoogste niveau verantwoordelijk voor het staatsapparaat zijn, onderhouden nauwe banden met de monopolie-bourgeoisie. Het argument hiervoor is dat de staat onder het monopolie-kapitalisme essentiële functies voor de instandhouding en het voortbestaan van dat kapitalisme levert. Het begrip staatsmonopolistisch kapitalisme is hiermee ook verklaard. De theorie wordt vaak stamokap-theorie genoemd.

De vertegenwoordigers van de theorie van het staatsmonopolistische kapitalisme trekken de beslissende politiek-relevante scheidslijn aan de benedengrens van de grote bourgeoisie.¹⁸ De middelgrote bourgeoisie bevindt zich dus aan dezelfde kant van deze scheidslijn als het proletariaat en de middenlagen. De middelgrote bourgeoisie wordt namelijk volgens de theoretici van de communistische partijen in toenemende mate afhankelijk van en bedreigd door de monopolistische financiersoligarchie. Daardoor krijgt zij een objectief belang bij de strijd tegen het (staatsmonopolistische) kapitalisme. Haar belangen gaan meer en meer liggen bij een coalitie met proletariaat en middenlagen tegen de grote bourgeoisie. Het zal de taak van de communistische partij zijn de condities voor deze coalitie tot stand te brengen. Zij zal volkspartij moeten worden.

3.3. *Kritiek*

De hierboven besproken theorieën ontberen eigenlijk elk verklarend karakter. Zij kunnen begrepen worden als actualisering van de polarisatiethese die in het Communistisch Manifest haar klassieke formulering heeft gekregen. Men stelt dat het volk voor de zaak van het socialisme te winnen is. Over de condities waaronder dit wel of misschien niet zal gebeuren, valt zo goed als niets te vernemen. De theorieën zijn daarom niet toetsbaar.

De theorie van het staatsmonopolistisch kapitalisme is curieus, omdat zij de klassiek-marxistische opvatting over de relatie tussen klassepositie en bewustzijn loslaat. Van bourgeoisgroepen wordt een progressieve bewustzijnsontwikkeling verwacht. Men kan zich afvragen waarom in deze theorie van middenlagen sprake is en niet van middenklassen. Mijns inziens heeft deze terminologische keuze vooral de functie het objectieve en dwingende karakter van het fundamentele antagonisme tot uitdrukking te brengen, dat in termen van het tweeklassenmodel en de daarmee verbonden polarisatiethese beredeneerd wordt. Van 'lagen buiten de klassen' zijn immers nog minder zelfstandige politieke initiatieven te verwachten dan van niet-fundamentele klassen. Vanuit de theorie van het staatsmonopolistische kapitalisme kan Poulantzas, die immers de kleine burgerij een klasse noemt, dus heel goed als 'revisionist' gezien worden.

4. Intermediaire definities

Tenslotte is er een aantal marxistische auteurs die de beslissende scheidslijn binnen de nieuwe middenklasse trekken. De bekendste daarvan zijn Harry Braverman¹⁹ en Erik Olin Wright.²⁰ Deze auteurs werken met de notie van een loonafhankelijke middenklasse die zich tussen het proletariaat en de bourgeoisie bevindt. Het bijzondere van deze middenklasse is dat zij gedefinieerd wordt in termen van kenmerken die in elke marxistische analyse op de één of andere manier beslissend geacht worden; namelijk de kenmerken van de bourgeoisiepositie en de kenmerken van de proletarische positie. Deze kenmerken komen in verschillende proportie voor. Daaruit concludeert men vervolgens dat sommige delen van de 'nieuwe middenklasse' dichter bij de bourgeoisie staan, terwijl andere de proletarische pool dichter benaderen. De theorie van Wright is meer uitgewerkt. Daarom zal ik mijn bespreking tot die theorie beperken.

4.1. De theorie van Wright

Wright heeft heel uitdrukkelijk de bedoeling gehad een klassentheorie te ontwikkelen, die in principe vatbaar is voor empirische toetsing. Hij onderscheidt twee concepties van ongelijkheid, namelijk een graduele en een relationele benadering. In graduele stratificatiemodellen wordt ongelijkheid vooral beschreven en verklaard in termen van graduele verschillen in opleiding en beroepsstatus. In het kader van relationele modellen spreekt men doorgaans van klassen die gedefinieerd worden op basis van hun gestructureerde verhoudingen tot elkaar. Hier staan kwalitatieve verschillen centraal

en niet scores op de één of andere kwantitatieve dimensie (opleiding, status). Wright verduidelijkt de relationele benadering als volgt: 'Classes are not labeled along a continuum from lower to upper; instead they have names such as: capitalist class, working class; lord, serf; ruling class, subordinate class'.²¹ Vanuit relationele klassenconcepties ziet men de fundamentele structuren van maatschappelijke ongelijkheid als belangenstructuren. Als zodanig beschouwt men hen ook als de basis voor collectieve actie. Als voorbeelden van de relationele benadering noemt Wright de Weberiaanse richting en het marxisme.

Het marxisme plaatst de produktiesfeer in het centrum van de klassenanalyse. Uitbuitingsverhoudingen vormen het theoretisch vertrekpunt. Uitbuiting wordt gedefinieerd als een 'relation of domination within which people in the dominant position are able to appropriate the surplus labor of people within the subordinate position'.²² Als argumenten voor de keuze van dit uitgangspunt geeft Wright dat de bekleeders van dominante posities kunnen consumeren zonder geproduceerd te hebben, en voorts dat de beschikingsmacht over het meerprodukt naast economische macht ook aanzienlijke maatschappelijke en politieke macht met zich meebrengt. Klassen worden omschreven als 'common positions within a special kind of contradictory social relations, social relations of production'.²³ Hij doelt daarmee op intrinsiek-antagonistische posities binnen de produktiesfeer.

In de hoogontwikkelde kapitalistische samenleving komen volgens Wright gelijktijdig twee soorten produktieverhoudingen voor, kapitalistische produktieverhoudingen en de zogeheten eenvoudige warenproduktie.

Bourgeoisie en proletariaat zijn de twee klassen die geïmpliceerd worden door de kapitalistische produktieverhoudingen. Wright omschrijft de bourgeoisie als degenen die het kapitalistische produktieproces in drie opzichten volledig beheersen. Zij beheersen de gezagsstructuur van grote ondernemingen (beheersing van de arbeidskracht van anderen). Voorts controleren zij het gebruik van de fysieke produktiemiddelen. In de derde plaats oefenen zij de 'economische eigendom' uit. Hiermee wordt de beslissingsmacht over de investeringen en het accumulatieproces bedoeld. Het proletariaat is in de drie genoemde opzichten volledig uitgesloten van beheersingsmacht over het kapitalistische produktieproces.²⁴

De eenvoudige warenproduktie kent één klasse. Eenvoudige warenproduktie is 'production organized for the market by independent self-employed producers who employ no workers'.²⁵

Bourgeoisie, proletariaat en kleine burgerij zijn de drie klassen, die in het theoretisch model van Wright een plaats krijgen. Tussen deze klassen plaatst hij drie clusters van 'tegenstrijdige posities':

Tabel 4.1. Posities binnen de hedendaagse kapitalistische klassenverhoudingen

Klasse	onderliggende dimensies van klassenverhoudingen		
	economische eigendom		bezit
	beheersing van investeringen en het accumulatieproces	beheersing van de fysieke produktiemiddelen	beheersing van arbeidskracht van anderen
kapitalisten	+	+	+
managers en toezichthoudend personeel	±	±	±
arbeiders	–	–	–

+ volledige beheersing; – geen beheersing; ± scores tussen beide polen

1. tussen de bourgeoisie en het proletariaat bevinden zich de managers en het toezichthoudend personeel;
2. tussen de bourgeoisie en de kleine burgerij bevinden zich de kleine ondernemers;
3. tussen het proletariaat en de kleine burgerij bevinden zich de semi-autonome werknemers.

Het eerstgenoemde cluster komt voor binnen de hedendaagse kapitalistische produktieverhoudingen. De beide andere clusters bevinden zich tussen de kapitalistische produktiewijze en de eenvoudige warenproduktie. Tegenstrijdige posities worden omschreven als posities, die tegelijkertijd – zij het in wisselende proporties – kenmerken hebben van de klassen waartussen zij geplaatst zijn.

Ad 1. Managers en toezichthoudend personeel nemen op de drie dimensies van de kapitalistische produktieverhoudingen (economische eigendom, beheersing van de fysieke produktiemiddelen, beheersing van de arbeidskracht) over het algemeen tussenposities in. Daarom hebben zij volgens Wright gelijktijdig bourgeois- en proletarische kenmerken. Omdat en voorzover hun positie beheersing van het kapitalistische produktieproces met zich meebrengt, hebben zij bourgeois kenmerken. Omdat en voorzover zij op hun beurt door de bourgeoisie beheerst worden, hebben zij proletarische kenmerken. Hun tegenstrijdige positie betekent dat zij het fundamentele klassenantagonisme als intern kenmerk hebben.²⁶ Dit kan als volgt in een tabel weergegeven worden (zie tabel 4.1).

Men dient bij het lezen van de tabel in aanmerking te nemen dat de tussen-

scores voor zeer verschillende combinaties van bourgeois- en proletarische kenmerken staan. Op grond daarvan staan volgens Wright sommige posities dichterbij de bourgeoisie en andere weer dicht bij het proletariaat. Voor alle tegenstrijdige posities geldt: 'The contradictory quality of a particular position within class relations is a variable rather than all-or-nothing characteristic'.²⁷ Deze omschrijving van tegenstrijdige posities is opmerkelijk: Wright houdt vast aan zijn relationele uitgangspunten (het fundamentele klassenantagonisme) en omschrijft niettemin de tegenstrijdigheid van tegenstrijdige posities als een variabel kenmerk.

De tegenstrijdige posities binnen de hedendaagse kapitalistische productieverhoudingen zijn volgens Wright ontstaan als gevolg van twee historische veranderingsprocessen die de kapitalistische klassenverhoudingen hebben gecompliceerd. Hij wijst in de eerste plaats op het proces van differentiatie van de functies van het kapitaal; verder op de uitbouw van complexe hiërarchieën binnen de ondernemingen.²⁸

De differentiatie van functies van het kapitaal blijkt exact samen te vallen met de scheiding van juridische eigendom en beheer. Met de scheiding dus die zo vaak door niet-marxistische sociologen ter weerlegging van marxistische visies gebracht is. Wright spreekt in dit verband ten eerste van de scheiding van juridische eigendommen en economische eigendom. Deze heeft er toe geleid dat de economische eigendom minder wordt uitgeoefend door de juridische eigenaars (bijv. de aandeelhouders) en meer door topfunctionarissen van ondernemingen. Op grond van de criteria van Wright maken dergelijke topfunctionarissen doorgaans deel uit van de bourgeoisie. Verder maakt Wright gewag van een functionele differentiatie van economische eigendom en bezit. Dit betekent vooral, dat taken met betrekking tot het beheer van de fysieke produktiemiddelen en taken met betrekking tot het beheer over de arbeidskracht van anderen zijn toegevalen aan functionarissen, die niet of slechts gedeeltelijk de functie van economische eigendom uitoefenen. Deze functionarissen nemen in termen van de klassentheorie van Wright tegenstrijdige klasseplaatsen in.

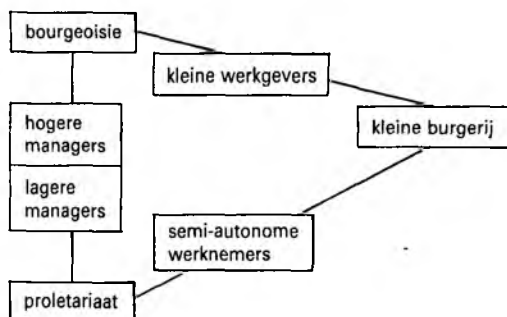
De scheiding van eigendom en beheer is gepaard gegaan met de uitbouw van complexe hiërarchieën binnen ondernemingen. Dit is gebeurd met betrekking tot elk van de drie onderscheiden dimensies van kapitalistische productieverhoudingen. Globaal staan hoge posities in de hiërarchie dicht bij de bourgeoisie en lage posities dicht bij het proletariaat. Zo plaatst Wright de voorman/ploegbaas dicht bij het proletariaat en de hogere managers dicht bij de bourgeoisie. De middenmanagers nemen in dat opzicht een tussenpositie in. De tussenpositie van de middenmanagers en technocraten²⁹ betekent in zijn interpretatie, dat zij in ongeveer gelijke mate bourgeois- en

proletarische kenmerken hebben. Vanuit de fundamentele klassentegenstelling gezien nemen zij daarom de 'most intensely contradictory class locations between the bourgeoisie and the proletariat'³⁰ in.

Als goed marxist beschouwt Wright klassen ook als georganiseerde maatschappelijke krachten: 'Classes are not simply slots within a social structure; they are also organized social forces'.³¹ Met het oog op dat karakter van klassen formuleert Wright twee hypothesen. De eerste luidt. '... that, all things being equal, the closer a contradictory position is to the working class, the more likely it is that the individuals occupying those positions will side with the working class in class struggles; and conversely, the closer a contradictory position is to the bourgeoisie the less likely the individual is to side with the working class'.³²

De niet uitgesproken achterliggende hypothese is dat de bourgeoisie en het proletariaat in de klassenstrijd hun eigen kant kiezen. Beter gezegd, dat zij inderdaad tot klassenstrijd komen, waarvan de inzet bestaat uit het al dan niet voortbestaan van de kapitalistische produktieverhoudingen. Deze niet uitgesproken hypothese ligt eveneens achter de tweede hypothese van Wright. Deze luidt: 'The more contradictory is a position within social relations of production, the more political and ideological relations can influence its objective position within class relations. The more a position coincides with the basic antagonistic class relations at the level of the social relations of production, the less weight political and ideological forces can have in determining its class position'.³³ De houding in de klassenstrijd die de bezetters van de meest intens tegenstrijdige klasseplaatsen innemen, wordt dus primair bepaald door het verloop van de noodzakelijk politieke en ideologische klassenstrijd tussen de fundamentele klassen. Deze klassenstrijd wordt op haar beurt bepaald geacht door de fundamentele economische belangen van respectievelijk bourgeoisie en proletariaat. Deze hypothesen zijn in principe, zij het met enige moeite, empirisch onderzoekbaar te maken.

Ad 2. Over de grenzen van het cluster 'kleine ondernemers' is Wright helaas evenmin erg duidelijk als consistent. De kleinburgerlijke producent wordt kleine ondernemer, waar door toename van het aantal personeelsleden 'the proportion of the social surplus product that is generated by the petty bourgeois family ... becomes less than half of the total surplus product ...'.³⁴ In tegenstelling tot de eerdere omschrijving kunnen kleinburgerlijke producenten dus personeel hebben. De aangegeven grens wordt in de regel namelijk niet al bij een personeelsomvang van één bereikt. De kleine ondernemer wordt lid van de bourgeoisie op het moeilijk vaststelbare punt waar hij en zijn gezin nog maar een kleine fractie van het totale meerprodukt produceren.

Figuur 4.1. Klassen en tegenstrijdige klasseposities (Wright, 1979)

Ad 3. Het cluster 'semi-autonome werknemers' bestaat uit werknemers 'who have a certain degree of real control over their own immediate conditions of work, over their immediate labor process'. Deze niet volledig geproletariseerde werknemers bezetten 'residual islands of petty bourgeois relations of production within the capitalist mode of production itself'.³⁵ Semi-autonome werknemers hebben een beperkte zeggenschap over wat geproduceerd wordt en als uitvloeisel daarvan ook een beperkte zeggenschap over hoe er geproduceerd wordt (bezit). Wright ziet voorbeelden in 'many positions which are involved in the design and planning of production'.³⁶ Hij presenteert de ingenieur die productieprocessen ontwerpt als een concreet voorbeeld. Zijn 'medewerker', de technisch tekenaar, behoort daarentegen tot het proletariaat.

Tot dusverre is uitsluitend sprake geweest van groepen die rechtstreeks in termen van maatschappelijke productieverhoudingen gedefinieerd konden worden. Op deze wijze is Wright wel tot een totaalbeeld van de klassenstructuur gekomen. Een volledige invulling ontbreekt nog. Wat is de plaats van bijvoorbeeld huisvrouwen, werklozen, gepensioneerden en van hen, die in het overheidsapparaat en bij verwante instellingen werken?

Wright verwerpt een ook wel door marxisten verdedigde oplossing van dit probleem. Volgens deze oplossing zouden bepaalde posities buiten de klassenverhoudingen staan. Wright kiest voor een alternatieve strategie. Hij onderzoekt de specifieke manieren waarop zulke posities verbonden zijn met en bepaald worden door de maatschappelijke productieverhoudingen, ook al worden zij niet rechtstreeks *binnen* die verhoudingen bepaald. Op die wijze komt Wright tot het volgende resultaat: 'The overall class structure of capitalist societies thus consists of (a) those positions within production relations which define the basic class relations (bourgeoisie, proletariaat, petty

bourgeoisie); (b) those positions outside of the sphere of production which are linked to basic class locations; (c) those positions within production relations which define contradictory locations within class relations (managers, semiautonomous employees, small employers); (d) those positions outside of the sphere of production which are linked to contradictory locations'.³⁷

4.2. Evaluatie: marxistische empirische sociologie

Erik Olin Wright is een van de zeer weinige marxisten die theorievorming ook beschouwen als het formuleren van toetsbare hypothesen. De meeste anderen zijn om met Frank Parkin te spreken vooral bedreven in 'predicting the past'. In de bovenstaande uiteenzetting van de theorie van Wright werden reeds twee hypothesen genoemd die in principe toetsbaar zijn. De dissertatie van Wright behelst zelfs een empirische toetsing van een theorie over inkomensongelijkheid, die hij op basis van zijn conceptualisering van klassenverhoudingen ontwikkeld heeft. De resultaten zijn interessant en kunnen er wellicht toe bijdragen dat discussies tussen marxisten en niet-marxistische sociologen een meer empirisch-wetenschappelijke dimensie krijgen.³⁸ Momenteel coördineert Wright een groot opgezet internationaal vergelijkend project, waarin onderzoek gedaan wordt naar klassenstructuur en klassenbewustzijn.³⁹ In tegenstelling tot vele andere marxistische sociologen gaat hij toetsing van hypothesen over klassenbewustzijn dus niet uit de weg.

Het klassenmodel van Wright is een geschikt uitgangspunt voor de formulering van hypothesen. Wright neemt, waar het om de vaststelling van grenzen tussen klasseplaatsen gaat, niet zijn toevlucht tot willekeurige politiek en ideologische criteria. Politieke en ideologische criteria spelen bij hem pas een rol in het kader van de klassenstrijd. Wright maakt een helder onderscheid tussen klasseplaatsen en klassenstrijd. Hij definieert klasseplaatsen in economische termen.⁴⁰ Klasse en klassenbewustzijn worden dus onafhankelijk van elkaar gedefinieerd, zodat het mogelijk wordt toetsbare hypothesen over hun samenhang te formuleren.

Evenals andere marxistische auteurs is Wright op zoek naar de politiek-relevante scheidslijn. Hij is daar heel duidelijk over: 'If class as a concept is to explain anything it must provide the basis for explaining class struggles, the formation of people into classes as social forces. The designation of a set of positions in a social structure as common "class" positions . . . is, in a sense, a proposition about the potential unity of such positions within the class struggle'.⁴¹ In tegenstelling tot andere marxisten formuleert Wright onderzoekbare hypothesen over de plaats van de beslissende scheidslijn. Andere auteurs presenteren resultaten die vooral gevoed lijken door (nationaal-) be-

perkte impressies en zeer veranderlijke politieke bondgenootschappen. Zo lijkt de invloed van de Stamokap-theorie vooral af te hangen van de relatie van Westeuropese communistische partijen met Moskou.

De theoretische strategie die leidt tot het onderscheid tussen klassen en tegenstrijdige klasseplaatsen, verdient eveneens positieve waardering. Op deze manier kan hij binnen de kapitalistische produktieverhoudingen de groepen tegenover elkaar stellen die in marxistische zin alleen maar uitbuiten (de bourgeoisie) of alleen maar uitgebuit worden (het proletariaat). Mij lijkt dit een zeer verdedigbare toepassing van de relationele benadering van ongelijkheid. Men kan natuurlijk hiertegen aanvoeren dat uitbuiting toch kwantitatief variabel is. Dit zal door geen enkele marxist ontkend worden. Absolute en relatieve meerwaarde zijn immers eerbiedwaardige marxistische begrippen. Wright zal echter volhouden dat het voor de omschrijving van klassen voldoende is te kijken naar groepen die op het punt van fundamentele klassebelangen homogeen zijn; d.w.z. uitsluitend uitbuiten of uitsluitend uitgebuit worden.^{42, 43}

Met betrekking tot de tegenstrijdige klasseplaatsen heeft de gevolgde strategie eveneens voordelen. In de eerste plaats maakt het begrip allerlei geforceerde theoretische inspanningen overbodig die er toe zouden moeten leiden dat iedereen deel uitmaakt van een klasse. Het concept is bovendien elegant. Het is zo geconstrueerd dat iedereen verondersteld wordt op de één of andere wijze onderhevig te zijn aan spanningen die in de klassenstructuur gegeneerd worden. Onwillekeurig dringt zich uiteraard de vergelijking met het begrip statusinconsistentie op. Deze vergelijking kan zelfs consequenties hebben voor hypothesenvorming.

Uit het voorgaande mag het duidelijk zijn dat ik van de verschillende neo-marxistische oplossingen van het afgrenzingsprobleem, alleen de theorie van Wright vanuit wetenschappelijk oogpunt als een vooruitgang beschouw. De resultaten van zijn internationaal-vergelijkende project moeten dan ook met belangstelling tegemoet gezien worden.

Noten

1. Zie vooral Theodor Geiger, *Die Klassengesellschaft im Schmelztiegel*, New York, 1975 (1949).
2. Zij worden volgens deze visie immers tot geen enkele in het marxisme wel gebruikte klasse-categorie gerekend.
3. Frank Parkin, *Marxism and Class Theory, A Bourgeois Critique*, London, 1979, p. 16.
4. Frank Parkin, a.w., p. 15-27.
5. Frank Parkin, a.w., p. 17.
6. Nicos Poulantzas, *Classes in Contemporary Capitalism*, London, 1975.

7. Het is goed te vermelden dat Poulantzas in feite drie criteria gebruikt voor de afbakening van de arbeidersklasse. Hij gebruikt een economisch criterium (productief tegenover onproductief), voorts wat hij een politiek criterium noemt (niet-leidinggeven tegenover leidinggeven) en tenslotte een criterium dat hij ideologisch noemt (handarbeid tegenover geestelijke arbeid). Ik heb in mijn bespreking beide laatste criteria samengenomen. Voor een uitvoerige analyse en vergelijkbare interpretatie van de theorie van Poulantzas verwijst ik naar Paul Hirst, 'Economic Classes and Politics', in: Alan Hunt (ed.), *Class and Class Structure*, Londen, 1977, p. 125-154.
8. Erik Olin Wright, *Class, Crisis and the State*, Londen, 1978, p. 57. Poulantzas reageert op deze berekening met het verweer dat zij een onderschatting van het Amerikaanse proletariaat betekent. De imperialistische context is volgens hem ten onrechte niet in de berekeningen betrokken: 'We must recognise that the working class which works for American capital includes also those who work, for example, for American firms in Latin America'. Nicos Poulantzas, 'The new petty bourgeoisie', in: Alan Hunt (ed.), *Class and Class Structure*, Londen, 1977, p. 119.
9. Zie F. Kerstholt, 'De traditie van klassieke klassenanalyse', *Sociologische Gids*, 1982, 1, p. 56.
10. Dit betekent dat alle theorieën, waarin het onderscheid productieve tegenover onproductieve arbeid voor de operationalisering van klassen gebruikt wordt, vanuit wetenschappelijk oogpunt suspect zijn. Dit geldt eveneens voor theorieën waarin het orthodox-marxistische begrip van uitbuiting gebruikt wordt.
11. Uit vele mogelijke voorbeelden van dergelijke theorieën noem ik slechts Paul Baran, *The Political Economy of Growth*, Londen, 1957; en Michael Mauke, *Die Klassentheorie von Marx und Engels*, Frankfurt am Main, 1970.
12. Ook ter rechterzijde wordt deze overgang veelvuldig beoogd. De Nederlandse VVD is in haar naamgeving een volkspartij, en wel voor vrijheid en democratie.
13. Deze theorie onttrekt zich strikt genomen aan het indelingscriterium van Parkin; 'the degree of inclusiveness by which the proletariat is defined in relation to the other classes' is niet toereikend om deze theorie een ondubbelzinnige plaats te geven.
14. Zie voor deze theorie onder meer: *Le Capitalisme Monopoliste d'Etat*, 2 delen, Editions Sociales, Parijs, 1971; Claude Quin, *Classes sociales et union du peuple de France*, Parijs, 1976; André Leisewitz, *Klassen in der Bundesrepublik Deutschland heute*, Frankfurt am Main, 1977.
15. Het begrip 'laag' kan gedefinieerd worden als een groep mensen die een overeenkomstige plaats innemen in de maatschappelijke arbeidsverdeling en daarmee ook in de eigendomsverhoudingen, echter zonder dat zij een klasse vormen. Men kan lagen binnen of buiten klassen onderscheiden. Indien lagen binnen een klasse onderscheiden worden, is de logica van de constructie de volgende. Aan de hand van de gehanteerde klassecriteria wordt eerst vastgesteld welke personen tot de klasse in kwestie behoren. Vervolgens worden nadere onderscheidingen toegepast, die de klasse verder opdelen en wel in lagen. Binnen de arbeidersklasse kan men bijvoorbeeld lagen onderscheiden door onderscheid te maken naar opleidingseisen, kwaliteit van de arbeid e.d. De logica van de constructie van lagen buiten de klassen is nauwelijks verschillend. Aan de hand van de gehanteerde klassencriteria wordt nu eerst vastgesteld welke personen niet tot een klasse behoren. Daarna volgen verdere opdelingen.
16. Zie C. Quin, a.w., p. 75 en hfdst. III, p. 106-128.
17. C. Quin, a.w., p. 77.
18. C. Quin, a.w., p. 82: 'En ce sens, l'antagonisme de classe fondamental n'est plus aujourd'hui celui qui opposerait la bourgeoisie en général ou le capital sans autre précision

- au prolétariat. C'est celui qui met face à face la classe ouvrière et l'ensemble des travailleurs salariés et indépendants d'une part, la grande bourgeoisie de l'autre'.
19. Harry Braverman, *Labor and Monopoly Capital, The Degradation of Work in the Twentieth Century*, New York, 1974, p. 403-409.
 20. Ik zal mij vooral baseren op diens dissertatie, Erik Olin Wright, *Class Structure and Income Determination*, New York, 1979, hfdst. 1 en hfdst. 2.
 21. E. Wright, a.w., p. 6.
 22. E. Wright, a.w., p. 15.
 23. E. Wright, a.w., p. 20.
 24. E. Wright, a.w., p. 24-25.
 25. E. Wright, a.w., p. 26.
 26. E. Wright, a.w., p. 41.
 27. E. Wright, a.w., p. 42.
 28. E. Wright, a.w., p. 32-37.
 29. Technocraten worden omschreven als 'technicians and professionals within the corporate hierarchy who may have some control over their own work (*minimal* control of physical means of production) and over subordinates, but who are not in command of pieces of the productive apparatus'. E. Wright, a.w., p. 44.
 30. E. Wright, a.w., p. 44.
 31. E. Wright, a.w., p. 49.
 32. E. Wright, a.w., p. 42-43.
 32. E. Wright, 'Class boundaries in advanced capitalist societies', in: *New Left Review*, nr. 98, p. 40. In dit citaat slaat de uitdrukking '(objective) class position' op positie in de klasstrijd.
 34. E. Wright, a.w., p. 45.
 35. E. Wright, a.w., p. 46-47.
 36. E. Wright, a.w., p. 47.
 37. E. Wright, a.w., p. 54-55. Voor een gedetailleerde behandeling van deze problematiek verwijs ik naar E. Wright, *Class, Crisis and the State*, Londen, 1978, p. 91-96.
 38. Deze dissertatie is uiteraard het in het voorgaande veel geciteerde *Class, Structure and Income Determination*. Voor een toepassing op Nederland zie F. Kerstholt en R. Luijkx, 'Klasse, Status en Inkomensongelijkheid', *Mens en Maatschappij*, 1982, 3, p. 229-252.
 39. Voor verdere informatie over het project zie Erik Olin Wright e.a., 'The American Class Structure', *American Sociological Review*, 1982, Vol. 47, (december, p. 709-726). In het kader van dit project werden reeds in zes landen de geplande surveys voltooid. Deze landen zijn de Verenigde Staten, Finland, Zweden, Noorwegen, Australië en Canada. Het is zeker dat Groot-Brittannië en Italië zullen volgen. Dat nog meer landen zullen deelnemen is zeer waarschijnlijk.
 40. In een recent artikel stelt Wright zelf dat zijn klassebegrip een belangrijke politieke dimensie heeft. Als zodanig beschouwt hij de nadruk die hij op de beheersing resp. niet-beheersing legt van de drie dimensies van de kapitalistische produktieverhoudingen. Ik ben zo vrij hem niet te volgen in deze abstracte omschrijving van politiek. Ik let vooral op het object van beheersing, dat uit economische verhoudingen bestaat. Zie Erik Olin Wright, 'The Status of the Political in the Concept of Class Structure', *Politics and Society*, 11 (3), 1982, p. 321-341.
 41. Erik Olin Wright, 'Varieties of Marxist Conceptions of Class Structure', *Politics and Society*, 9, (3), 1980, p. 339.
 42. Voor een goed geargumenteed standpunt, dat graduele benaderingen van ongelijkheid al-

tijd relationale assumpties kennen, zie men Jon Elster, *Logic and Society*, Chichester, 1978, p. 20-25.

43. Dat Wright uitbuiting niet rechtstreeks kwantificeert, maar indiceert met behulp van de drie dimensies van kapitalistische produktieverhoudingen, acht ik één van de zeer aantrekkelijke aspecten van zijn theorie. De hierboven geuite methodologische kritiek op het begrippen-paar produktieve en onproduktieve arbeid is daarom niet van toepassing op de theorie van Wright. Uit een artikel in de *New Left Review* blijkt overigens, dat Wright de neiging heeft op dit punt op metafysische marxistische standpunten terug te vallen. Voor de produktieve voortgang van het marxistische empirische onderzoek is het te hopen dat Wright de belangrijkste resultaten van het onderzoek van John Roemer naar uitbuiting zal aanvaarden. Zie Erik Olin Wright, 'The Value Controversy and Social Research', *New Left Review*, 116, juli-augustus 1979. John Roemer, 'New Directions in the Marxian Theory of Exploitation' and *Class, Politics and Society*, 11 (3), 1982, p. 253-287.